

Ady Endre a kisbirtokos és szegényparaszti mozgalmak első nagy időszakát lezáró 1907. évi máramarosi és bihari, vaskóhi román parasztmozgalmakról szóló híres cikkében Márkit és Acsádyt együtt említi, mint azokat a történészeket, akik történeti bizonyítóanyaggal járultak hozzá a sokszázados latifundiumos elmaradottság fundamentumának lazításához. (Ady Endre: *A történelmi pellagra*. Budapesti Napló, 1907. aug. 8.) Ady mélyreható megállapítása tükrében világosan kirajzolódik a kései nemzedék előtt Márki életművének egész történeti-társadalmi jelentősége.

Nagy alakját a magyar és a szomszéd népek közötti kapcsolatok, a magyarországi nemzetiségi kérdések történeti előzményei vizsgálata körében szemlélve, ugyanaz a megilletődés hatja át az emlékezőt, mint — még egyszer idézve — az 1960. évi kétegyházi emlékbeszédét mondó néhai tudós tanítványt, aki finomívt emlékezése középpontjába a történész rendíthetetlen igazságszeretetét állította.

„Márki Sándor — mondotta róla ekkor Banner János (i. m. 32.) — minden történeti munkájában kereste a valót, és mert megtalálta, érdekeire való tekintet nélkül ki is mondta, ragaszkodott is hozzá. Ezért becsülték azok, akik a történelem alaptörvényének tartották, hogy az igazat merészen mondja meg, de ne merészeljen nem igazat mondani.“

Kemény G. Gábor

Alsted és Erdély

Johann Heinrich Alsted Herborn közelében, Nassau területén született 1588-ban, és 1638-ban mint a gyulafehérvári kollégium tanára halt meg Erdélyben. Nem volt eredeti gondolkodó, bár számos könyvet szerkesztett szerteágazó témákról, főleg filozófiáról és teológiáról. Eddig szól, és alig tovább, egy modern enciklopédia rá vonatkozó bekezdése. Annak idején azonban Alsted egész Európában ismert volt iskolások, diákok, röpiratírók és filozófusok körében egyaránt. William Burton írta róla Londonban, röviddel halála után: „Legalább annyira tisztelik nálunk tudásáért, mint bármely mostani író, akiről a tengerentúlról hallottunk már hosszú ideje.“¹ Hírét éppen enciklopédikus írásai alapozták meg, az az úttörő kísérlete, hogy minden tudást hozzáférhetővé tegyen. *Magnum opusát*, amely 1630-ban jelent meg, két évtizeddel később franciául is kiadták; Bayle szerint lelkes fogadtatásban részesült, és tudjuk, hogy Leibniz dicséretét is kiérdemelte.²

Bennünket most Alsted életútjának utolsó, Erdélyben töltött évei érdekelnének. 1629-ben a Bethlen Gábor alapította kollégiumba hívták meg. Életének e szakaszával a nyugati történetírás szinte sohasem — legjobb esetben is csak szűkszavúan foglalkozott, túl távolinak és lényegtelennek minősítve azt. A magyar kutatók ugyan felismerték, mit nyújtott Alsted a fiatal főiskolának, de sosem fordítottak figyelmet a tudós professzor intellektuális fejlődésének gyökereire, a háttér fontosabb elemeire. Mindkét hozzáállást ékesszólóan bizonyítja az, hogy Alstedről szóló alapvető mű — az is szinte vázlat — 1889-ben készült olyan tudós tollából, aki, ha kiváló volt is, nem érzett együtt tárgyával.³

Mi rejtőzött Bethlen meghívása mögött? Megbízható források hiányában csak feltételezni tudunk. Alsted ismert tudós volt; jelentős eredményeket mondhatott magáénak a világi ismeretek gyűjtésében és fellajstromozásában, egy évtizednyi filozófiatanításon át egészen *Enciklopédiája* kidolgozásáig. Munkái hatalmas információs anyagot tartalmaztak. A teológia területén a kálvinizmus egyik legnépszerűbb rendszerezője volt Németországban. Sok kisebb kiadványa végül is átfogó műbe torkollott, a *Methodus Sacrosanctae Theologiae*-ba. 1619-től kezdve Alsted hittant tanított Herbornban, a református vallás egyik „hivatalos” egyetemén; itt látott napvilágot több kötete apósa, Christoph Rab — más néven Corvinus — nyomdájában.⁴

Bethlen érdeklődésének egyik oka az lehetett, hogy az erdélyi diákok növekvő számban keresték fel a Rajna-vidéki kulturális központokat. A fejedelem azzal, hogy előmozdította az erdélyi diákok tanulását a kálvinista egyetemeken, egy, már 1600 óta megnyilvánuló törekvést támogatott. Mivel a katolikus és lutheránus országok mind kevésbé látták szívesen azokat, akik egyházuk ortodoxiáját nem követték, a kelet-európai protestáns ifjak Pfalz és szövetségesei szabadabb légkörét választották. Különösen Heidelberget, ahol sokukat David Pareus és Jan Gruter üdvözölte.⁵ Néhányan a közeli Herborn felé vették útjukat, kiemelkedő közülük a mozgalom vezető képviselője: Szenczi Molnár Albert. Molnár nemcsak Alsted, Piscator és más tudósok barátságát élvezte ott, hanem magyar zsoldárfordításait is kinyomatta Corvinusnál. Hazájába visszatérve patrónusát, Bethlent tanácsokkal látta el oktatási kérdésekben.⁶ A fejedelem természetesen a nyugati példaképeket tartotta szem előtt, amikor alapítványát Gyulafehérvárott létrehozta.

Mi vonzotta Alstedet ahhoz a félreeső vidékhez, a civilizált Európa határmezsgyéjéhez? Elsősorban az európai politikai helyzet befolyása. A harmincéves háború első évtizede nagy csapást mért a kálvinizmusra. Ha Csehország elvesztése tragédia volt, akkor a rajnai Pfalz bukása katasztrófát jelentett. Közvetlen veszély fenyegette a spanyol útvonalakhoz közel fekvő kisebb református országokat. A reménytelenség érzése lett úrrá a szellemi központokon, mint amilyen Herborn; ez jól kitetszett a Johann Piscator sírjánál 1625-ben elhangzott szónoklatból is. A nyolcvanéves teológus pályafutása egybeesett a terjeszkedő kálvinizmus korával, amely vele együtt múlt el. Fiára, Philip Ludwigrá és kollégáira, Alstedre és Bisterfeldre olyan nyomás nehezedett, amelyhez mérten a kivándorlás gondolata kedvezőnek tűnhetett.

A protestáns Rajna-vidék összeomlása nyomán megszűnt e térség közvetítő szerepe Nyugat és Kelet között. Türelmetlen katolicizmus ékelődött a Birodalomba, és ezt a Habsburgok, a lengyel Vasák és a jezsuita rend egyaránt támogatta. Alsted felismerte a Kelet-Európa-hoz fűződő kapcsolatok jelentőségét, sőt egyik szorgalmazójuk volt 1618 előtt. Bár nem valószínű, hogy valaha is megfordult volna Habsburg területen, kiterjedt ismeretségi köre volt a birodalomban. Egyes barátainak neve a herborni matrikulákban maradt fenn⁷, másoké könyveinek ajánlásaiból derül ki. Az 1610-ből való *Consiliarius Academicus*ban találjuk a cseh Hrzán család két tagja és nevelőjük, Dydimus, míg egy hasonló kötet ugyanabból az évből, a *Panacea Philosophicá*t a morva mágnásnak, Karel Žerotinnak dedikált. Még 1610-ben arra is felbátorítva érezte magát, hogy nagyszabású *Systema Mnemonicum*át Žerotín szövetségeseinek, Jiří z Hodicnak ajánlja.⁸ A *Methodus Theologiae* első változata, amely a következő évben jelent meg, többet árul el ezekről a csehországi összeköttetésekről; előszava a prágai konzisztóriumnak szól, és két vezetőről tesz említést: Adam Huberről és a kálvinista pap Matej Cyrusról. Ebben található egy levél is a morva Jan Opsimatheshez, akit külföldön jól

ismertek mint vándortanítót. Opsimathes több nemesi sarjat vezetett be Herbornba, köztük Jan Jetřich z Kunovic fiait.

A *Methodus* tartalmazza a sziléziai humanista Caspar Cunrad egy versét; Alsted ezzel a vidékkel is szoros kapcsolatban állott. Erre a korszakra esik kapcsolatainak kezdete leghíresebb tanítványával, Comeniussal, aki 1611 és 1613 között Herbornban tanult.⁹ Alsted nem kevésbé ápolta kontaktusait a protestáns lengyelekkel. *Trigae Canonicae*-jét, egy 1611-ben keletkezett mnemonikai értekezést, a fiatal gróf Wladislaw Ostrorógnak dedikálta; élénk levelezést folytatott más nemesekkel, például a Goluchowskiakkal.¹⁰ A magyarországi összeköttetések nem ennyire ismertek, bár bizonyos, hogy megvoltak — ezt igazolja Szcenci Molnár vagy a humanista Filiczki János. A későbbi *Thesaurus Chronologiae* Bocskaira, Dávid Ferencre és másokra vonatkozó említései tanúsítják, milyen mértékben ismerte Alsted Magyarországot; ebben oroszlánrésze lehetett egyik kedvenc szerzőjének, Szegedi Kis Istvánnak.¹¹

Mind a cseh, mind a lengyel érdeklődés Alsted diákéveire nyúlik vissza, és a rá nagymértékben ható két mester, Amandus Polanus és Bartolomaeus Keckermann személyéhez vezet. Polanus, „praeceptor meus meritissimus“ és az utolsó „nagy ember“ Alsted *Thesaurusa* szerint sziléziai származású volt, később Baselen teológiai tanár lett, de hazájával szoros kapcsolatban maradt, és a cseh protestantizmus legjobb elméinek volt barátja és tanácsadója, különösen a Cseh Testvérek tagjainak.¹² A danzigi Keckermann-nak, az ünnepelt filozófusnak és logikatanárnak Alsted sokat köszönhetett. Amit meg is hálált a herborni Keckermann-kiadások sorával, amely a posztumusz *Opera omnia* (1613) megjelentetésében tetőzött. Mind Polanus, mind Keckermann széles körben hozzászólt az egykorú vitához a tudás rendszerezéséről és Peter Ramus logikájáról, amely mindennél inkább formálta a fiatal Alsted gondolatvilágát.

Korai mesterei sokban ösztönözték Alstedet, mégsem ők határozták meg fejlődése irányát. Így merül fel a harmadik, alapvetőbb ok, amiért elfogadta Bethlen erdélyi meghívását; a szárnyát bontogató filozófus 1609-ben bizonyára más ember volt, mint a húsz évvel későbbi teológiaprofesszor. A közbeeső két évtized alatt befutott pályája jól jellemzi egész generációját és a közép-európai szellem kibontakozásának egész fejezetét.¹³ Ennek főlvázolására Alsted írásai nyújtanak alapot. Egy ilyen megközelítés nem lehet pontos: minden ember gondolkodásmódja fejlődik, s az új benyomások és körülmények szerint alakul. Az igazi fordulópontok ritkák. Alstednél azonban világosan megkülönböztethető egy korábbi és egy későbbi szakasz, köztük a választóvonalat 1619 jelenti, amikor a teológia tanszékét átvette.

Alsted életműve ifjúságának kivételes befogadóképességében gyökerezik. Bár kiadványai egyenletesen oszlanak meg a korszakon belül, nagy alkotásai a korai időszakból erednek; eleinte vázlatosak és később telnek meg tartalommal. Enciklopédikus elképzeléseit a reneszánsz pánszofista hagyománya táplálta: a lullisták, hermetisták, keresztény kabalisták és a logika heurisztikus alkalmazásáról folytatott viták. Az e vitákban kifejtett nézetek már a korai XVII. században jórészt valóra váltak a Taurellus, Timpler és Keckermann előidézte metafizikus megújulással egyidőben, magukat a szövegeket pedig többnyire Herbornban, Corvinus sokatmondó „*omnia ex uno*“ émlémájával nyomtatták ki. Alsted már 1620-ra teljesítette nagy tervét a *Cursus Philosophici Encyclopaedia* megjelentetésével. Az alapelvről (*praecognita*) szóló fejezete a korábbi *Philosophia digne restitutára* épül és Keckermannra támaszkodik, metafizikája egy először 1611-ben megjelent és két évvel később kibővített kötetre alapoz, fizikája, matematikája és más témái

hasonlóan már a korábbi nyomtatott anyagot is magukba foglalják.¹⁴ Az *Encyclopaedia* végső formája 1630-ban hagyta el a Corvinus nyomdát, és bár tartalmazott új információt és elrendezést, alapjában véve változatlanul megtartotta az eredeti szerkezetet.

Alsted másik terve — a teológia rendszeres építményére vonatkozóan — szintén korai fogantatású, egyidős az előadásokkal, amelyekből az 1611-es *Methodus* összeáll. A következő években egyenként jelent meg a *Praecognita*, *theologia naturalis*, *theologia catechetica*, *theologia scholastica*, *theologia casuum*, *theologia acroamatica* és végül *theologia prophetica*; ezeket átfogó és logikus tanulmány-sorozatnak szánta. Az utolsó részhez írt ajánlásában 1622-ben bejelenti, hogy főműve ezzel véget ért, „mostantól nem szándékozom írni a nyilvánosság számára, hanem minden időmet meditációra és a Szent Írásban foglalt örök bölcsesség gyakorlására fordítom”.¹⁵ Különös szavak ezek attól az embertől, aki olyan nagy szellemi szomjat tanúsított. Jól mutatják, milyen változás ment végbe gondolkodásában. Kissé egyszerűsítve azt mondhatnánk, hogy Alsted két, a teljes megértésnek szánt terve közül a vallási felemésztette a világit. Egyre inkább úgy tekintette a világ megismerését, mint csupán „praecognita theologicá“-t, ezt nyilvánvalóan bizonyítja legleleplezőbb könyve, a *Triumphus Bibliorum* 1625-ből, amely minden tudományt a Szentírás autoritására alapoz. Ezt a felfogást, amely szerint a tudomány a biblia tanulmányozásának szükséges előfeltétele, vitte magával Alsted és pártfogoltja, Bisterfeld Gyulafehérvárra. Közben munkáját egyházi és dogmatikai fejtegetésekre, valamint a kálvinista ortodoxiáról szóló egyszerű kijelentésekre korlátozta.¹⁶

Hogyan történt ez a változás? A teológiai professzori szék elfoglalása önmagában még nem magyarázat — ez a tudományos világban természetes lépés volt akkoriban. A politikai események hatása is inkább tünet volt, mint ok. Sokkal lényegesebb tényező áll e változás mögött: a kálvinista hatalmi helyzet törékenysége és az a növekvő „fölismerés“, hogy e hatalom védelme olyan összefogást igényel, amely a hit alaptételein nyugszik. Ez a fundamentalizmusra irányuló hajlam és a heterodoxia kizárása megnyilvánul minden vallási táborban, de a legfeltűnőbb a kálvinisták között az 1618 körüli években, pontosan azért, mert a törekvés náluk annyira megkésett. Az összeütközés elsősorban az Egyesült Tartományokban történt, ahol a küzdelem a liberális, értelmiségi arminianusok és szűklátókörű gomaristák között az utóbbiak javára dőlt el a dordrechtli zsinaton. Alsted Nassau képviselőjeként volt jelen, és helyeselte a gomaristák álláspontját. Megjegyezzük, hogy az öreg heidelbergi mérsékelt, Pareus, aki nem volt ugyan jelen Dordrechtben, hasonlóan vélekedett.¹⁷ Ugyanekkor Alsted hozzáfogott a kálvinizmus igazolásának kidolgozásához a katolikus, zsidó, mohamedán és más vallásokkal és nem kevésbé a lutheránusokkal szemben. Az eredmény a *Theologia polemica*, amely 1620-ban jelent meg a nijmegeni szenátoroknak ajánlva. Ezzel belekerült az 1620-as évek éles hitvitáiba, és a jénai teológust, Himmeliuszt egy evangélikus polémia megírására indította. Az évtized végére Alsted már a genfi hatóságok számára dolgozta ki Bellarmin bíboros teljes megcáfolását.

A kálvinista ortodoxia nemcsak a dogma felett aratott győzelmet, hanem elérte az intellektuális látóhatár általános leszűkítését is. Reakciós fordulat állt be ennek alapján a későreneszánsz vizsgálódási szabadságával szemben.

A fiatal Alsted még a nyílt szellemi tájékozódás légkörében nőtt fel. Követte a mentora és kollégája, Piscator helyeselte ramista mozgalmat és az ahhoz fűződő elmélkedéseket; megkísérelt logikai kulcsot kidolgozni olyan kérdések megoldásához, amelyek végül is metafizikaiak. Mindenekfelett Ramon Lull *Művészetét* tanul-

mányozta: ez részben logikai módszer, részben mnemonikai technika. Korai könyvei: a *Clavis* 1609-ből, a *Systema Mnemonicum* és a *Panacea Philosophica* jól tükrözik előzetes tanulmányait. 1612-ben újra kinyomatta a lullista kánont Lavinheta klasszikus kiadásában.¹⁸

A lullizmus maga is okkult irányzat — a szellem rejtett hatalmának kifejlesztésére törekedett. Eredeti szerzője egy középkori misszionárius teológus, akit azonban nem kevésbé tiszteltek mint hatalmas misztikust, alkimistát és varázslót (lásd a kora tizenhetedik századi lelkesedést Roger Baconért). Ezenfelül Lull „művészete“ bensőséges kapcsolatban állt a későbbi mnemonikai eszmefuttatásokkal — azokkal a mesterséges rendszerekkel, amelyek árnyékként léteztek a középkorban, s újra felbukkantak a reneszánsz alatt. Nemcsak arra törekedtek, hogy erősítsék a memóriát, hanem hogy serkentsék okkult asszociációkkal és mágikus ábrákkal. Alsted belekóstolt ezekbe a dolgokba is, és kiadta például a kultusz főpapjának, Giordano Brunónak egy posztumusz munkáját.¹⁹ A tárgy más ágai iránt is érdeklődést mutatott: a természet alkimista szemlélete felbukkan, ha röviden is, *Fiziká-* jában és másutt.²⁰

A herborni fiatal professzor európai hírnévre tett szert az ilyen gondolatmenetek terjesztésével. Többször újra kinyomtatták olyan könyveit, mint a *Clavis artis Lullianae*. Alsted saját munkásságát nem tekintette kritikátlan támogatásnak, hanem fontos hozzájárulásnak a ramizmusról és az arisztotelészi hagyományokról folyó vitához. Mindenestre korai sikere elválaszthatatlan volt az egykorú érdeklődéstől e kérdések iránt. Első munkáit az ünnepelt Zetzner és Palthe-nius cég adta ki. Ismeretes, hogy II. Rudolf császár prágai udvarával is kapcsolatban állt az okkultizmus révén: „Úgy látszik, hogy a császár kedvelte Alsted pártfogóját, Conrad von der Tannt.²¹ Azután, egy évtizeden belül, a helyzet drámaian megváltozott: a mágikus és misztikus fejtegetések özöne reakciót váltott ki, amely a „Rózsakeresztesek“ furcsa izgatottságában tetőzött. Maguk a rózsakeresztes traktátusok a lelki elégedetlenség egy hullámát képviselték, az alkimia szimbolizmusával felfegyverezve.²²

A rózsakeresztes írások nem hozták egy új kor hajnalát; felhívásuk a való-lási korlátok ledöntésére nem talált követésre. Utolsó, kétségbeesett megnyilvánulá-sai voltak olyan mozgalomnak, amelyet a teológia számára való elfogadhatatlan-sága ítelt bukásra. Az ortodoxia válságát teljesen kiélezték. Nem látható tisztán, mi volt Alsted álláspontja, bár aligha érthetett egyet a *Confessio* és a *Fama Fraternitatis* ködös nonkonformizmusával, és időnként elárulja ellenszenvét az alkimisták szélsőséges igényeivel szemben.²³ De az 1620-as évekre világossá válik hovatarozása: nincs többé jele annak, hogy az okkulttal lényeges kapcsolatban volna.

Alsted középső éveinek chiasmusa jól illett a kor hangulatához, és széles körben terjedt el: *Diatribet* — melyben a Jelenések Könyvét elemzi és a mil-lennium elérézését 1694-re jósolja meg — nemcsak újra kiadták 1630-ban, de német fordítást is megért ugyanannál a nyomdásznál (Eifridusnál Frankfurtnban), és Robert Burton testvére angolra is átültette a polgárháború elején. Más puritá-nok is kommentálták Alsted eredményeit.²⁴ Feltehetően visszhangra találtak Erdélyben is. Bethlen Gábor és a Rákócziak kálvinista fejedelemsége, hagyományok illetve nyilvánvaló isteni „szentesítés“ hiányában, kapva kapott a providencia tör-ténelmi szerepének misztikusabb magyarázatán. Minden bizonnyal van jelentő-sége annak, hogy e tan két külföldi professzora — Alsted és Bisterfeld — az eszkatológia ismert követője, és a harmadik, Piscator, egy hasonló beállítottságú ember fia volt. Ők a maguk részéről bátorították a közhangulatot; különösen az

aktív Bisterfeld, akinek diplomáciája olyan sokat tett a Rákócziak ügyének a protestáns Európában való népszerűsítéséért, Bisterfeld és apósa, Alsted is kapcsolatban maradtak Samuel Hartlibbal, John Duryval és a hozzájuk hasonló szellemekkel Nyugaton, mindketten táplálták a száműzött Comenius missziós érzését, és merítettek belőle.²⁵

Csehország és a Pfalz bukásával a független Erdély, amely mint főnixmadár kelt föl a Habsburg—török szembenállás lassú tűzéből, a kálvinista sors életbevágó része maradt az ilyen tudósok számára. Ápolni kellett és erősíteni. Így térünk vissza ahhoz, hogy miért volt vonzó a gyulafehérvári meghívás Alsted számára. Az ottani feladat az 1620-as években végzett munkájának logikus folytatása volt. Fenntartotta kapcsolatát herborni és hanau nyomdásaival, és a náluk kiadott könyvei a hivatalos álláspont határozott leszögezései voltak, nyilvánvaló katekista vagy polemikus szándékkal: a pusztán szövegmagyarázó *Pentateuchus Mosaicától a Turris Davidon át a végső 1639-es Turris Babelig*.²⁶

Az erdélyi olvasók számára a heidelbergi katekizmus kivonatát szerkesztette meg, tankönyveket és részletes cáfolatot az antitrinitáriusok racionalista tanaival szemben.²⁷

Alsted erdélyi korszaka bizonyos szempontból tudományos fejlődésének végső fázisát jelenti: a közlésre való koncentrálását. Mint később Comenius, ő is nevelő lett, azzal a szándékkal, hogy tanításait közvetlenül közölje a tanítványok minden szintje számára. Ez stílusából is kiviláglik, amely a humanizmus latinságának ellentéte: kopár, dísztelen, majdnem szakkatószerűen szaggatott. A kommunikáció fontossága végigvonul Alsted életútján. Legkorábbi lullista írásai már hangsúlyozzák az alapvető igazságok kinyilvánításának szükségességét. Ramista tanulmányai beleoltottak egy alapvető logikusságot, az általánostól az egyesig való haladásra alapozva. Ismeretgyűjtése mindig elválaszthatatlan volt attól a céljától, hogy tudását szisztematikus formában közölje. De mostanra változáson ment át, és ez különösen feltűnő, ha összehasonlítjuk az *Encyclopaedia* végső változatát az 1618 előtti utolsó nemzedék, a *Consiliarius Academicus* Alstedje és Ratke, Jungius, Andreae újjító vágyával. Ami eleinte bevallott pánszofizmus volt, a teljes tudásra való törekvés, most kálvinista tekintélyt kapott azáltal, hogy pedagógiai enciklopédizmusként művelték. Az *Encyclopaedia* sok tekintetben kevésbé merész, mint Alsted korai művei, néha még akkor is, ha (mint a *Fizikájában*) közvetlenül azokra támaszkodik. Ez a skolasztika diadala; nem csoda, ha Lyonban 1649-ben sikerrel lehetett újra kiadni. Alsted gondolatai bezárultak a kálvinista hagyomány tételei közé. Arra törekedett, hogy a fiatalsággal már kidolgozott építményét fogadtassa el; ami elmélkedésnek indult, az elmélkedéstől való visszahúzódással végződött.

Természetesen nem szabad dramatizálnunk az Alsted személyében végbement változást. Fundamentális, bibliai tendencia mindig jelen volt egénységében; lelkeszi családból származott²⁸, és ő maga nem látszik tudatában lenni bármilyen lényeges, benne lezajló átalakulásnak. És ha mindinkább a puritán lelkész európai megtestesítőjének tűnik, érdemes megjegyezni, hogy már 1612-ben közzétett nyugtázta tartozását a cambridge-i Perkinsnek és Whitakernek.²⁹ Változása részben talán ereje hanyatlásának tulajdonítható (tanítványa, Comenius csak negyvenéves kora után kezdte megalapozni hírnevét), vagy olyasfajta visszavonulásnak, mint az idősebb Piscatoré, aki egy hosszabb életpálya során exponált ramista álláspontonról távolodott el. Alsted élete nagyban segít feltérképezni egy egész művelt társadalom változó jellegét. Bemutatja a kálvinista humanizmus összeomlását — ez az irányzat 1618 előtt erőteljesen virágzott a reformált Rajna-vidéken —, és olyan tudósok hatását, mint Gruter, a Pareusok, Lingelsheim és Althusius.

Ahogy az egyházi tekintély lépett a klasszikus helyébe, úgy kellett a tudomány határait újonnan lerögzíteni és alapjait szűkebbre vonni.

A történészek generációi méltán hangsúlyozták Alsted befolyását az erdélyi szellemi életre³⁰ mind saját tanítása révén, mind azokban az értékekben, amelyeket Bisterfeldre és — később — választott utódjára, Comeniusra hagyományozott.³¹ A tudós professzor azonban túl gyakran papírfigura maradt, egy név, és semmi más. Életpályájának tanúsága szerint akkor ment Keletre, amikor az ortodox Erdély be tudta fogadni eszméit, és amikor ezek az eszmék már lényegesen módosultak az ortodoxia irányába. Ha ez nem így van, jelenléte még nagyobb hatású lett volna, de célját — éppúgy, mint Comeniusét — még kevésbé lehetett volna valóra váltani.

R. T. W. Evans

JEGYZETEK

¹ J. H. Alstedius: *The Beloved City or, the Saints Reign on earth a Thousand Yeares.* (W. Burton fordításának ajánlásából). London, 1643.

² P. Bayle: *An historical and critical Dictionary.* London, I. 1710. 185—186.; M. Lippert: *J. H. Alsteds pädagogisch-didaktische Reformbestrebungen.* Meissen, 1899. 8.; L. E. Loemker: *Leibniz and the Herborn Encyclopedists.* *Journal of the History of Ideas*, 22(1961). 323—338.

³ J. Kvacala: *Johann Heinrich Alsted.* *Ungarische Revue*, IX(1889). 628—642.

⁴ Christoph Rab (1552—1620) és fia-utódja Georg működéséről I. H. Gerber a *Nassauische Lebensbilder*-ben, 3 (1948). 117—126.; J. Benzing: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet.* Wiesbaden, 1963. 191. A *Neue Deutsche Biographie* (Alsted név alatt) az após keresztneveként hibásan Georgot ír.

⁵ Pareusról: Szabó Károly—Hellebrant Árpád: *Régi Magyar Könyvtár III.* (Budapest, 1896—1898), 1151—1152., 1171., 1190—1191., 1196—1197., 1199—1200., 1202—1203., 1214., 1216., 1250—1252. stb. Gruterről l. a levelezést, amelyet A. Reifferscheid szerkesztett, *Quellen zur Geschichte des geistigen Lebens in Deutschland während des 17. Jahrhunderts I.* Heilbronn, 1889. Vö. legújabbban, Keserü Bálint: *Újfalvi Imre és az európai „későhumanista“ ellenzék.* Szeged, 1969.

⁶ Dézsi Lajos (szerk.): *Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai.* Budapest, 1898. 31., 46., CCIX., CCXXXIII., CCLI. stb.; uó.: *Szenczi Molnár Albert.* Budapest, 1897.

⁷ *Die Matrikel der Hohen Schule... zu Herborn.* Szerk. G. Zedler és H. Sommer. Wiesbaden, 1908. 21. kk.

⁸ *Consiliarius Academicus et Scholasticus id est Methodus formandarum studiorum.* Strasbourg, 1610; *Panacea Philosophica id est Methodus docendi et discendi universam encyclopaediam.* Herborn, 1610; *Systema Mnemonicum Duplex.* Frankfurt, 1610.

⁹ M. Blekastad: *Comenius.* Oslo, 1969. 26., 29—32.

¹⁰ *Trigae Canonicae.* Frankfurt, 1611; T. Wotschke; *Des Herborner Alsted Verbindung mit Polen.* *Archiv für Reformationsgeschichte* 33 (1936). 145—164.

¹¹ I.m. 146—147.; *Filiczkiről vö. Rukovět': II.* Prága, 1966: *Thesaurus Chronologiae in quo Universa temporum et historiarum series... ponitur ad oculos.* Herborn, 1624. 177., 252., 269. stb.

¹² I.m. 313. Vö. általánosan E. Staehelin: *Amandus Polanus von Polansdorf.* Basel, 1955.

¹³ M. Wundt: *Die deutsche Schulmetaphysik des 17. Jahrhunderts.* Tübingen, 1939. 46. kk.

¹⁴ *Philosophia digne restituta.* Herborn, 1612; *Encyclopaedia metaphysica.* Herborn, 1611; *Metaphysica, tribus libris tractata.* Uo., 1613; *Systema*

physicae harmonicae. Uo., 1612; Physica harmonica. Uo., 1616; Methodus admirandorum mathematicorum. Uo., 1613. Vö. Wundt, i.m. 80—83. Alsted műveinek különböző kiadásai bibliográfiai nehézségek elé állítják a kutatót. Valamelyes segítséget nyújt: F.W.E. Roth: J. H. Alsted, sein Leben und seine Schriften. Monatshefte der Comeniusgesellschaft, 4 (1895). 29—44.

¹⁵ Theologia prophetica. Hanau, 1622. Conrad von der Tann-nak szóló ajánlás.

¹⁶ Triumphus Bibliorum Sacrorum seu Encyclopaedia Biblica exhibens triumphum philosophiae, iurisprudentiae et medicinae sacrae. Frankfurt, 1625. Vö. Bisterfeld nézetét, amelyre Apáczai utal: Apáczai Csere János: Magyar Encyclopaedia. Utrecht, 1653, sign. *2v. Quaestiones Theologicae breviter propositae et expositae. Frankfurt, 1627. De Manducatione Spiritualis... dissertatio; De Ecclesia eiusque partibus... tractatus. Genf, 1630; Pentateuchus Mosaica et pleias apostolica. Herborn, 1631; vö. még 26. sz. jegyzettel.

¹⁷ Acta Synodi Nationalis... Dordrechtii habitae. Leiden, 1620. Egy Iudicia theologorum externorum című függelék (külön lapszámozással) 38—46., 96—100., 150—154., 221—225. tartalmazza Alsted véleményét a vitás cikkekről. A főszöveg elárulja, hogy csak későn érkezett (115.). Pareus hosszú levélben (uo. 202—231.) kifejezésre juttatta támogatását.

¹⁸ Clavis Artis Lullianae, et verae logices duos in libellos tributa. Strasbourg, 1609; Bernhardi de Lavinheta Opera Omnia quibus tradidit Artis Raymundi Lullii compendiosam explicationem. Köln, 1612; a többi címét l. 8. jegyzet. Vö. P. Rossi: Clavis Universalis, arti mnemoniche e logica combinatoria da Lullo a Leibniz. Milano—Napoli, 1960. 179—184.

¹⁹ Artificium perorandi traditum a Jordano Bruno Nolano-Italo, communicatum a J. H. Alstedio. Frankfurt, 1612; sok mnemotechnika található a Systema Mnemonicumban. L. általában: D. G. Morhof: Polyhistor I. Lübeck, 1695. 346—362. (a lullizmusról), 363—381. (a mnemonikáról); F. A. Yates: The Art of Memory. London, 1966. 375—377.

²⁰ Physica harmonica (1616) 2. & 4. könyv.

²¹ A strasbourgi Zetzner kiadta a Clavist és Consiliarius Academicust, és finanszírozta a Lavinheta-féle kötetet; Palthenius megjelentette a Systema Mnemonicumot. Mindkettő hírnevet szerzett paracelsusi, alkímiai és mágiikus könyvekkel. Von der Tannra (1567—1639) l. J. H. Zedler: Universal-Lexikon 41. 1705—1706.; Logicae systema harmonicum. Herborn, 1614. (ajánlás) és 15. sz. jegyzet.

²² A Rózsakeresztesekről l. legújabbán F. A. Yates eredeti, de nagyon vitatható nézetét: The Rosicrucian Enlightenment. London, 1972. Vö. a németországi helyzetre általában W. E. Peuckert: Die Rosenkreutzer, zur Geschichte einer Reformation. Jena, 1928.

²³ „Non Chemiae professorem me profiteor: sed Physices Chemicæ cultorem. Neque enim est quod aliquis ignorantiae frater (o quam ferax est nostrum aevum talium fratrum!) autemet, Chemicam duntaxat agere de metallorum metamorphosi, quam hodie multi sugillant. Non ita est...“ Physica harmonica, 223.

²⁴ The Beloved City (l. 1. jegyzet), Hakewill, Twisse, Mede és mások véleményeit mellékelve: The Worlds Proceeding Woes and Succeeding Joies... or the Triple Pesadge of Henry Alsted. London, 1642. A Thesaurus három újabb herborni kiadást ért el (1628, 1637, 1650).

²⁵ Kvacসাla, J.: Bisterfeld János Henrik élete. Századok, XXV (1891). 447—478., 545—577.; uő.: Az angol—magyar érintkezések történetéhez 1620—1670. Századok, XXVI (1892). 709—719., 793—810. Kvacসাla óta alig foglalkoztak ezzel a fontos tárggyal.

²⁶ Turris David... hoc est Sylloge demonstrationum quibus invictum robur religionis asseritur. Hanau, 1634; Turris Babel destructa, hoc est Refutatio argumentorum, quibus utuntur omnis generis ad stabiliendam confusionem in negotio religionis. Herborn, 1639.

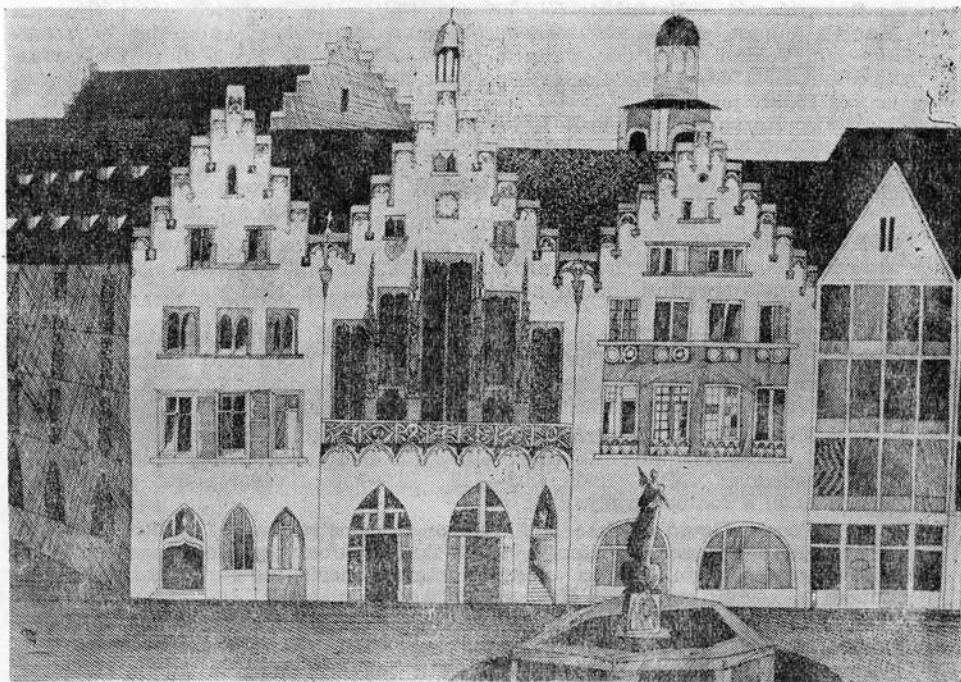
²⁷ Régi Magyar Könyvtár II.; Szinnyi József: Magyar írók élete és munkái I. Budapest, 1891. 129—131.; Nagy Béla: A Heidelbergi Káté Magyarországon. Budapest, 1965. 80—81. Az is jellemző, hogy a Turris Babelben Alsted sokkal több helyet szentel az Antitrinitáriusok megcáfolásának, mint korábbi Theologia polemicájában.

²⁸ Mind az apja, mind az anyai nagyapja lelkész volt (Neue Deutsche Biographie); az első Caspar Olevian barátja volt (Lippert: i.m. 11.).

²⁹ Philosophia dignè restituta, a cambridge-i egyetemnek szülő ajánlás, kelt „Herbornâ Nassaviorum, ex... Scholâ, ubi Whitakeri vestri quaedam scripta typis descripta sunt“.

³⁰ Legújabbban: Bán Imre: Apáczai Csere János. Budapest, 1958; M. Zemplén Jolán: A magyarországi fizika története 1711-ig. Budapest, 1961. 173—176. Vö. Comeniusra hatásával kapcsolatban: J. Červenka: Die Naturphilosophie des J. A. Comenius. Prága, 1970. 25—27., 31—41.

³¹ Alsted és Comenius 1629 utáni viszonyára: Kvacsala: Bisterfeld. 458., 470.; Blekastad: i.m. 374—375.

Cseh Gusztáv: A Rhömer tér Frankfurtban